

MİLEL VE NİHAL TARİHİ'NİN GELİŐİMİ*

Development of the History of Mîlel and Nihal

Yazar: Ali Ekber Feyyâz**

Çev. Şahin AHMETOĞLU***

* Ali Ekber Feyyaz'ın çevirisini sunduğumuz bu makalesi *Ta'lim ve Terbiyet Dergisi* yıl: 22, 1326/1947, (İran), Sayı 3, sayfa 31-33'de "Tehevvolat-e Tarih-e Mîlel ve Nihal" adıyla yayınlanmıştır.

** Ali Ekber Feyyaz XX. yüzyıl İran'ın önemli bilim adamlarındandır. O, 1898 yılında Meşhed şehrinde dünyaya gelmiştir. Meşhed Üniversitesi mezunu olan Feyyaz Akli ve Nakli ilimlerle birlikte Fars ve Arap Edebiyatı alanlarında eğitim görmüştür. 1943 yılında Tarhan Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı alanında Doktora'sını tamamlamıştır. 1964 yılında Tahran Üniversitesi İlahiyat ve Maarifi İslami Fakültesi'nde Dinler ve Mezhepler Bölümü başkanlığına atanmıştır. Müellif 1971 yılında vefat etmiştir. Ali Ekber Feyyaz'ın çalışmalarından bazıları şu şekildedir:1. *Fihrist-e Kütübi Mantık*, Meşhed, 1305/1926. 2. *Tarih-e Beyhak*, (Dr. Kasım Gani ile birlikte), 1324/1945. 3. *Tarih-e İslam*, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1339/1960. 4. *Muhazaratu ani'l-Şe'ri'l-Farisi ve'l-Hadarati'l-İslamiyye fi'l-İran*, 1329/1950. 5. "Ebu Müslim Horasani", *Neşriyye-e Ferhengi Horasan*, Yıl 2, S. 12, ss. 6-8; Yıl 3, S. 1, ss. 7-10; S. 2, ss. 4-6; S. 3-4, ss. 2-3; S. 5, ss.3-5; S. 6-7, ss. 5-7; S. 8-9, ss. 2-3; S. 10, s. 26, 1338/1959. 6. "Şi'r-e Emruzi Horasan", *Neşriyye-i Ferhengi Horasan*, Yıl 5, Sy. 5,s s. 1-9, 1343/1964. 7. "Nushe-i Hatti Tarih-i Beyhaki", *Yadname-i Ebu'l-Fazl Beyhaki* içinde, ss. 516-529, İntişarat-e Danişkede-i Edebiyatı ve Ulumi İnsani Danişgahi Meşhed, 1350/1971.

*** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslâm Mezhepleri ABD Öğretim Üyesi. sehmetoglu@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-2984>

Öz

Bu çalışma, İran bilim adamlarından Dr. Ali Ekber Feyyaz'ın "Tehevlat-e Tarih-e Milel ve Nihal" isimli makalesinin Türkçemize tercümesidir. Yazar, makalede dinler ve mezheplerden bahseden Milel ve Nihal'in tarihi gelişimini konu edinmiştir. O, dinler ve mezheplerle ilgili çalışmaların İslam'dan çok daha önce başladığına dikkat çekmekte kadim Yunanlıların bu alanla ilgili çalışmalarının olduğunu söylemektedir. Daha sonra Müslümanların bu ilim dalına ilgi duyduğunu ve bu konuda çok sayıda eser kaleme aldığını ifade etmektedir. Özellikle Avrupa'daki okullarda Milel ve Nihal eğitiminin gelişimine de dikkati çekmektedir. Dr. Ali Ekber Feyyaz'ın bu makalesi Türkçeye kazandırılarak konunun ayrıntılarından bilim âleminin faydalanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler, Mezhepler, Milel ve Nihal, İslam Dünyası, Avrupa.

Abstract

This study is translation of the Iranian scientist Phd. Ali Akber Feyyaz's article titled "Tehevlat-e Tarih-e Milel wa Nihal" into Turkish. The author talked about the history and development of Milel and Nihal in terms of religions and sects. He notes that studies on religions and denominations have begun long before Islam, and says the Greeks are involved in this field. Later on, Muslims are interested in this branch of science and they say that they have received many works in this regard. Especially in the schools in Europe, Milel and Nihal draw attention to the development of education. This article of Ph.D. Ali Akbar Feyyaz is aimed to benefit the scholar from the details of the subject by bringing it to Turkish.

Key Words: Religions, Sects, Milal ve Nihal, World of Islam, Europe.

Giriş

Konusu dinler ve mezhepler olan Milel ve Nihal ilminden bahsetmek yeni bir şey değildir. Çeşitli ilimlerin temelini ortaya koyan eski Yunanlıların bu ilimdeki kendi yazdıklarından bazı örnekler bize kadar ulaşmıştır. Fakat bu ilmin son yüzyıllarda genişleyerek önem kazandığı ve yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Bu çerçevede, kadim seyyah veya tarihçilerden biri, muhtelif kavimlerin ve ülkelerin dinlerini anlatmış, tabidir ki bundan daha önemli bir vazife olarak bu konuyu o kavmin veya ülkenin hayati itibarı gibi görmüş ve kendi eserinde aktarmıştır. Ancak akıllı ve meraklı Yunanlı, bazen bir adım daha öteye giderek: Kıyas ve nedensellik yöntemlerini kullanmakta, o ülke hakkında örnekler vermekte, Herodot'un Mısırlıların dini hakkındaki sözlerini aktarmaktadır.

Yine Yunan felsefe mekteplerinde din konusu, tanrılar, onların zâtı ve sıfatları ile açıklanmaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu konu felsefi olarak ele alınmış, tarih alanından ayrı tutulmuştur. Bu sebeple meselenin etraflı bir şekilde ihatası için muhtelif dinleri mütalaa etme ihtiyacı içinde olmuşlardır. Zımnem bu mütalaa da çoğunlukla tarihle ilgili maddeler derlenmiştir. Demokritos'ın "Babil Dini Yazmaları" isimli bir telifi ve "Keldâni Dini Hikayeleri" vb. eserlerin olduğu bilinmektedir.¹ Atinalı Apollodorus M.Ö. II. yüzyılda "Tanrılar Hakkında" ismiyle 24 defterden oluşan büyük bir eser yazmıştır.

Miladi ilk asırlarda yeni bir din olan Hıristiyanlıkla kadim dinler arasında mücadele mevcuttu. Bu nedenle muhtelif dinler ve inançlar hakkında yeniden araştırma zarureti ortaya çıktı ve böylece Milel ve Nihal Tarihi yeni bir merhaleye girmiş oldu. Bu dönemde yazılan eserlerin hepsi Kelam ve cedel türündedir. Aynı zamanda bu dönem tarih bilimi açısından da çok önemli ve değerlidir. Çünkü bu tartışmalar süresince asıl kaynakları günümüze ulaşmayan kadim dinler ve inançlar hakkında bilgiler nakledildi. Bu kabilden olmak üzere Mani Dini ve Mitraizm hakkında çok değerli bilgiler bugün bile İran dini araştırmacısı tarihçiler tarafından kullanılmaktadır.²

Aynı durum Müslüman yazarlarda da görülmektedir. İslam içinde muhtelif fırkaların zuhuru ve diğer dinlerle karşılaşma dinler hakkında araştırma ve telifde bulunmayı doğurdu. Böylece İslam'da Milel ve Nihal ilmi başlamış oldu. İslam'ın gelişinin üçüncü ve dördüncü yüzyıllarında bu alanda zirveye ulaşılmış oldu. İbn Nedim'in *Fihrist'i* ve diğer müverrihler o dönemi bize tasvir etmektedirler. O kitaplar külliyyatı maalesef ortadan kaybolmuştur ve isminden başka bir şey elde kalmamıştır. Fakat onların isimlerinden, durumlarından ve kitapların baskılarından tahmin edebiliriz ki, bu kitapların yöntemi çoğunlukla cedeli ve kelami idi. Nitekim günümüze ulaşan şu birkaç Milel ve Nihal kitabında bu

¹ H. Pinard De La Boullaye, *L'étude comparée des religions* (Paris: Gabriel Beauchesne, 1922), 1: 2-16.

² W. Jackson, *Mezheb-i Mani*.

yöntemin kullandığını görmekteyiz. İbn Hazm kendisinin *el-Fasl*³ adlı eserini mensubu olduğu Zahirî mezhebini savunmak için yazmıştır. el-Bağdadi *el-Fark beyn'el-Fırak*⁴ adlı eserini Eş'arî akidesini ispat için telif etmiştir. Bunlar diğer mezheplerin batıl olduğunu açıklamak suretiyle kendi mezheplerinin ispatı gayreti içinde olduklarından onlardan geniş şekilde bahsetmekteydiler. Bu red ve onay sırasında tarihçi eliyle yüzlerce tarihi bilgiler/faydalar ortaya çıkmıştır. Bu kitaplardan öyleleri vardır ki, az veya çok tarih ismi bu kitapların bir kısmında yer almaktadır. eş-Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*⁵ ve Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa*⁶ adlı eserleri de bu kabildendir. Bu isnatların her biri bilim için faydalı ve değerlidir. Bu bilgileri olgunlaştırmak için her tür mufassal mütalaaya tek-tek başvurulmalı ve onlardan istifade edilmelidir. Bu çalışmalardan biri İspanyol bilgin Asin Palacios'un İbn Hazm hakkındaki çalışmasıdır.⁷

Bilim ve felsefenin büyük dönüşüm yaşadığı- 19.yüzyılda insanbilimleriyle ilgili ilimlerde gelişme, genel olarak tin bilimlerindeki gelişmeler ve özel olarak da Dinler ve Mezheplerle ilgili incelemeler geniş bir alana yayıldı. Şimdiye kadar sadece kadim tarih metodu kullanılan Milel ve Nihal alanında yeni karşılaştırmalı yöntemler kullanılmaya başlandı. Kelam ve cedel yönü tamamen ortadan kalkarak Milel ve Nihal biliminin de genel

³ el-İmâm Ebî Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm ez-Zâhirî (456/1063), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal I-III*, ed. Ahmed Şemseddîn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007. (Orijinal metinde yer almadığı için müellifin ve eserinin tam ismi tarafımızdan eklenmiştir. Çevirenin notu)

⁴ Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fiğlalı, Ankara: TDV Yayınları, 1991. (Orijinal metinde yer almadığı için müellifin ve eserinin tam ismi tarafımızdan eklenmiştir. Çevirenin notu)

⁵ Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, tsh. Ahmed Fehmî Muhammed, Beyrut trz. (Orijinal metinde yer almadığı için müellifin ve eserinin tam ismi tarafımızdan eklenmiştir. Çevirenin notu)

⁶ Ebî Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî (300/912), *Fıraku's-Şîa*, tashih Allame es-Seyyid Muhammed Sadık Bahrululum, el-Matbaatu'l-Haydariyye, Nef 1355/1936. (Orijinal metinde yer almadığı için müellifin ve eserinin tam ismi tarafımızdan eklenmiştir. Çevirenin notu)

⁷ Miguel Asin Palacios, *Abenhazam de Cordoba*, 2 vol, Madrid, 1928.

kurallar üzerine bina edilen açıklayıcı diğer bilim dalları gibi bir bilim olması karara bağlandı.

Çoğunluğu Alman olan ve dil bilimleri ile mücehhez bir grup bilim adamı mezhepleri dilcilik metodu ile mütalaa etmekteydiler. Yani dillerde karşılaştırılmalı olarak yapılan çalışmalarında elde edilen sonuçları Milel ve Nihal ilmine tatbik etmekteydiler. Max Müller ve A. Kuhn'ın öncüsü olduğu bu ekole dilbilimi (filoloji) deniliyordu.

Diğer bir grup, vahşi kavimleri ve milletleri mütalaa etmekte, onların dinlerini uygar dinlerle karşılaştırmaktaydılar. Bu mukayeseyi tarihle ilgili sorunların çözümü ve dinlerin gelişiminin bütün kurallarının delilleri için temel alıyorlardı. Bu grubu etnografya ekolü olarak isimlendirdiler. Tylor, J. G. Frazer ve İngiliz A. Lang ve Avusturyalı W. Schmidt bu ekolün öncüleridir.

XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalılar, ilk defa Almanya'da ve sonra diğer ülkelerde bu düşünceye el attılar ve bu metotla inanç ve efsanelerin kökenlerini araştırmak için yeni usuller geliştirdiler. Diğer taraftan oryantalistler tarafından Doğu dinlerine dair neşredilen kitaplar ve belgeler ve arkeologların bulguları da her geçen gün yeni aydınlatıcı ufuklar açmaya devam etti.

Bu yeni bulguların ışığında psikoloji laboratuvarlarının araştırmaları da ilave edildi. Psikologlar da dini külliyatlara döndüler ve dini vicdanları tahlile koyuldular. Burada Din Felsefesi ve Din Psikolojisi isimli yeni bilim dalları oluşturuldu. Bunun elbette Milel ve Nihal Tarihi'yle farkı vardır. Fransa'da Bernard Carra de Vaux ve Amerika'daki Prof. Lyuba bu bilimin ilgili araştırmacılarındandır.

Psikoloji mektebinden sonra sıra sosyoloji ilmine gelmiş, dinler içtimai kanunlara göre mütalaa edilmiş ve bu alanda önemli eserler meydana getirilmiştir. Almanya'da Vent ve Fransa'da Durkheim bunlardandır.

Bu muhtasar açıklamalardan yeni Milel ve Nihal'in coşkulu alinyazısının ne olduğu ve kısa süre içerisinde ne kadar uzun yol katlettiği tahmin edilebilir.

Elbette bu fikri çeşitlilik süresinde çelişkili görüşler, yanlış fikirler, gereksiz karşılaştırmalar çokça mevcut olmuştur. Şöyle ki bu alanda uzmanların kendileri bunu genellikle zikretmektedirler. Ama mutluluk verici bir şey varsa o da şudur ki bilim kendi metotlarının sonuçlarından habersiz değildir, mantık ve temel tenkitler onunla uygunluk arz etmektedir. Milel ve Nihal öyle bir ilimdir ki etkileyicidir fakat çok zordur. Ele alınan konunun hazırlanmasından tutun bütün konuların tefsiri ve illetlerine kadar zorluklar vardır.

Avrupa'da Milel ve Nihal öğretimi 1878'de başlamıştır. O yıl Max Müller'in eserlerinin neşri üzerine Hibbert Vakfı'nın yardımıyla Londra'da tarih ve din felsefesi için bir kürsü tesis edildiğinde açılış konferansını Müller yapmış ve Hibbert Lectur önerisiyle isimlendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde İngiltere ve Amerika'da özellikle buna benzer kürsüler çoğalmıştır.

Bu dersi ilk defa üniversite müfredatına koyan ve 1876 yılında dört kürsü açan Hollanda'dır. Hollanda'nın ardından Fransa Hollanda'nın yardımıyla 1879 yılında College de France'da Milel ve Nihal kürsüsü açtı ve 1885 yılında EPHE'de (Ecole Pratique des Hautes Etudes) bu derse mahsus özel bir bölüm açma kararı alındı. Sonra Émile Étienne Guimet kendisinin meşhur müzesi Dinler Tarihi araştırmaların en önemlilerindendir- bu işe emek verdi. 1873 yılında İsviçre devleti Cenevre'de ve bundan sonra Lozan, Zürih ve Bern'de kürsüler tesis ettiler. En iyi tarih bilginlerine sahip olan Almanya'daki üniversitelere Milel ve Nihal derslerinin girişi bir din önderinin muhalefet etmesiyle 1910 yılında kadar tehir edildi. Lahut (Teoloji) kürsüsü Milel ve Nihal dersine tebdil edildi. Daha sonra bu kürsü Felsefe Üniversitesi'ne intikal etti. Diğer Alman üniversiteleri zamanla bu alanda kendi kürsülerini oluşturdular. Günümüzde Avrupa'nın ve Amerika'nın büyük üniversitelerinde bu kürsüde dersler verilir ve kürsüler tarihin bahsettiği örnek bilim adamlarının isimleriyle adlandırılırlar. Buna ilave olarak devlet okullarıyla birlikte milli üniversitelerin çoğu kendi programlarının bir parçası olarak bu dersi okutmaktadırlar. Bu cümleden olmak

üzere, Fransa'nın dört Katolik Üniversitesi (Paris, Lyon, Lille, Toulouse) ve Özel Brüksel Üniversitesi sayılabilir.

Milel ve Nihal'le ilgili dergiler ve ansiklopediler de mevcuttur. Hatta bazı dergiler bu ilim dalına mahsus teferruatlı içeriğe sahiptir. Öyle ki Milel ve Nihal tarihi, Din felsefesi ile ilgili telifler ve risaleler bir kütüphaneyi dolduracak kadardır.

Milel ve Nihal konularındaki bu derinleşme ve araştırmaların ilerlemesi doğaldır. Herkesin bu konuda özellikle çaba sarf etmesi ve bu konuyu kapsayan (monografik) çalışmalar yapması gerekir. Bu temele dayanarak üniversitelerde çok sayıda kürsüler açılmalı ve her hoca açılan kürsülerde kendi derslerini derinlemesine okutmalıdır. Burada şu hususa dikkat edilmelidir ki, her bilim dalının vicdanî bir yönü vardır ve her zaman cüzün ve küllün aslına döndüğünü dikkate almak gerekir. Milel ve Nihal biliminde de yöntem aynıdır. Gothe'nin dediğı gibi **“Sadece bir dil bilen, hiçbir dil bilmiyordur.”**

Kaynakça

el-Bağdâdi, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037). *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fığlalı, Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Boullaye, H. Pinard De La. *L'étude comparée des religions*, Paris: Gabriel Beauchesne, 1922.

İbn Hazm ez-Zâhirî, el-İmâm Ebî Muhammed Ali b. Ahmed (456/1063). *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal I-III*, ed. Ahmed Şemseddîn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.

Jackson, W., *Mezheb-i Mani*.

en-Nevbahtî, Ebî Muhammed el-Hasan b. Musa (300/912), *Fıraku's-Şîa*. tashih Allame es-Seyyid Muhammed Sadık Bahrululum, el-Matbaatu'l-Haydariyye, Necef 1355/1936.

Palacios, Miguel Asin. *Abenhazam de Cordoba*, 2 vol, Madrid, 1928.

eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, tsh. Ahmed Fehmî Muhammed, Beyrut trz.